

J. D. BATESON, *Enamel-working in Iron Age, Roman and Sub-Roman Britain. The Products and Techniques*, BAR, 93, Oxford, 1981, 167p., 15 fig.

Deși piesele emailate sînt relativ frecvente în epoca romană și au trezit încă de timpuriu atenția specialiștilor, totuși, dacă facem abstracție de importantul articol al lui F. Henry¹, pînă în prezent nu s-a publicat nici o monografie referitoare la emailul roman, iar cîteva articole recente² nu au putut epuiza subiectul. În aceste condiții cartea lui J. D. Bateson, chiar dacă se referă numai la Britannia, capătă o semnificație deosebită.

Cu toate că baza lucrării este constituită de analiza prelucrării emailului în epoca romană, autorul se ocupă de o perioadă mai largă, între 200 î.e.n. și 700 e.n., întrucît, așa cum subliniază în mai multe rânduri, emailul a pătruns în Britannia înainte de romani și a continuat să fie fabricat și după retragerea lor.

Plecînd de la cercetarea directă a unui număr impresionant de piese, peste 2 000, și de la studierea întregii bibliografii existente, B. ne oferă o imagine completă asupra tuturor problemelor, unele deosebit de complexe, implicate de prelucrarea emailului în Britannia epocii studiate. În aceste condiții desigur că recenzia noastră va fi în mod necesar selectivă, insistînd asupra unor aspecte, multe de detaliu, în care avem opinii diferite de cele ale autorului. Dar, de la început trebuie subliniat că monografia se remarcă prin acuratețea și finețea analizei unui material arheologic deosebit de complex, a cărui abordare necesită cunoștințe speciale, rareori întîlnite în rîndul arheologilor.

Încă din introducere autorul își defînește atît obiectul cercetării, cît și metoda de lucru care se caracterizează, așa cum am menționat deja, printr-o deosebită precizie. Astfel, spre exemplu ni se menționează că în descrierea emailurilor au fost specificate numai culorile sigure și că albul și verdele provin cel mai adesea din emailuri de alte culori care s-au degradat. Apoi că există numai puține obiecte

descoperite în contexte stratigrafice clare ce au permis datări sigure, dar că în orice caz situația este mai bună decît în Pannonia unde în 1939 nu erau decît 2 piese precis datate. În sfîrșit, B. subliniază abuzul în utilizarea termenilor *champlevé* și *cloisonné* și sfera prea generală a acestor noțiuni, în condițiile în care toate emailurile romane sînt *champlevé*, fapte ce îl vor determina să rafineze terminologia utilizată în lucrarea sa.

În ceea ce privește conținutul propriu-zis al cărții, acesta este împărțit în două mari părți: în prima se analizează obiectele emailate ca atare, iar în a doua problemele tehnice ale emailării și centrele de producție.

Prezentarea obiectelor emailate începe cu a celor aproximativ 300 piese din epoca fierului, descoperite izolat sau în mari tezaure, care sînt trecute rapid în revistă fără să se insiste asupra tipului obiectelor, ci doar asupra descrierii emailului. Lipsa oricărei ilustrații face însă ca expunerea să fie greu de urmărit fără a se recurge permanent la consultarea bibliografiei citate, fapt dificil avînd în vedere numărul și dispersarea pieselor discutate.

Cu mult mai consistentă este analiza celor vreo 1 800 obiecte emailate aparținînd epocii romane. Așa cum reiese și din titlul cărții, B. se concentrează mai mult asupra pieselor produse în Britannia, dar criteriile de diferențiere a exemplarelor autohtone față de cele importate din zona Rinului sînt ceva mai sigure doar în ceea ce privește fibulele.

Materialul roman este grupat în trei categorii, fiecare constituind subiectul unui capitol: fibule arcuite (bow brooches), fibule plate (plate brooches), alte obiecte emailate. După cum arată B. fibulele arcuite emailate în număr de aproximativ 600 reprezintă poate cel mai britanic tip de obiecte emailate și de aceea ele sînt tratate în mod amănunțit. Întrucît în cadrul acelorași tipuri de fibule există atît piese cu email cît și fără, autorul, deși se axează în primul rînd pe analiza decorului emailat, nu neglijează nici discutarea problemelor ridicate de respectivele tipuri de fibule în întregul lor. Astfel, el încearcă să stabilească cronologia și distribuția geografică a fiecărui tip de fibulă, precizînd dacă este cazul situația deosebită a pieselor emailate.

¹ F. Henry, *Emailleurs d'Occident*, *Pre-histoire*, 2, 1933, p. 66—146.

² S. A. Butcher, *Enameling*, în D. Strong, D. Brown (ed), *Roman Crafts*, Londra, 1976, p. 42—51; Idem, *Enamel from Roman Britain*, în M. R. A. Apted (ed), *Ancient Monuments and their Interpretation*, Londra, 1977, p. 41—70.

O observație se impune însă în ceea ce privește fibulele cu *genunchi*, despre care, preluând opinia lui R. G. Collingwood și I. Richmond, autorul afirmă că erau fabricate în mari cantități în Britannia. Deoarece un număr impresionant de asemenea piese s-au descoperit pe continent, în general în provinciile de graniță, inclusiv Dacia, înclinăm să credem că ele erau produse pe scară largă în zonele centrale ale imperiului de unde erau apoi difuzate peste tot, inclusiv în Britannia.

Fibulele plate, aproape tot atit de numeroase ca cele arcuite, pun probleme dificile în ceea ce privește stabilirea centrelor de producție. Desigur că autorul are dreptate atunci când consideră fibulele dragonești și probabil și cele plate cu proeminență bombată și variantele ovale și cu medalion ca fiind de origine britanică. În ceea ce privește fibulele cu disc plat, cele în formă de animal, cele în formă de pelta și semilună credem totuși a fi fost mai degrabă fabricate pe continent. Discutabilă ni se pare și prelungirea datării fibulelor ovale și cu medalion în sec. IV numai pe baza a două fibule din Britannia considerate a se data în acest secol. Dealtfel chiar analogia de al Pfünz citată de autor se datează sigur în prima jumătate a sec. III și pare a restringe utilizarea întregului tip la sec. II—III. Pe de altă parte, subîmpărțirea fibulelor în formă de disc în 15 variante în funcție de decorul emailat este excesivă întrucât unele dintre acestea sînt extrem de apropiate, cum ar fi nr. 9 și 12, 10 și 11, 13—15, 7 și 8, 2—6, altele sînt reprezentate doar prin cîteva exemplare, iar nr. 12 chiar printr-unul singur. În aceste condiții opinăm că variabilitatea mare constatată este doar rezultatul pur și simplu al felului în care fiecare meșter înțelegea să redea cele cîteva tipuri de decor existente.

Ultima treime din numărul obiectelor romane emailate este constituită de alte piese decît fibulele: capace de cutiute de sigilii, prinzătoare cu buton și lăcaș (button-and-loop fasteners), taburete sau suportii miniaturali, ținte, aplici de echipament militar, plăci de centură, inele și obiecte diferite cum ar fi cupe, patere sau strigilii. În ciuda varietății, importanței și complexității problemelor ridicate de aceste piese, ele sînt în general expediate sumar cu excepția prinzătoarelor cu buton și lăcaș și a taburetelor miniaturale care sînt considerate a fi fost, cu certitudine, de origine britanică. Dar deși inexistența unor lucrări specializate asupra celorlalte categorii de obiecte explică în bună măsură poziția autorului în această privință, lipsa unei analize amănunțite a lor este cu ațil mai regretabilă.

O observație pertinentă a lui B. este aceea că țintele fiind descoperite în proporție de

70% în situri militare erau probabil accesorii de echipament militar, poate de harnașament. Am adăuga doar faptul că și în alte provincii printre care și Dacia distribuția acestor ținte este similară și deci că ipoteza lui B. se verifică pe deplin.

În ceea ce privește plăcile de centură ele sînt împărțite în trei categorii. Desigur că prima categorie alcătuită din plăci în formă de dreptunghi îngust făcînd corp comun cu catarama pare a fi locală, iar a doua categorie formată din piese în formă de dreptunghi deschis terminat cu pelte este de origine continentală așa cum afirmă și B. Atît doar că datarea în Britannia a uneia dintre piesele din grupa a II-a la mijlocul sec. I, iar a celorlalte două în sec. IV, una chiar spre sfîrșit este evident eronată dacă avem în vedere că pe limesul germano-raetic și în Dacia exemplarele analoge au fost descoperite în niveluri datate incontestabil din sec. II pînă către mijlocul sec. III.

La fel, este nesatisfăcătoare maniera de a discuta cronologia și distribuția geografică a capacelor de cutiute de sigilii în bloc, întrucît este evident că forma lor foarte diferită trebuie să indice o evoluție în timp, eventual o diferențiere a centrelor de producție.

Aparenta dezordine în alcătuirea și tratarea acestei a III-a grupe de obiecte care evident este prea amestecată, singurul criteriu al apartenenței comune fiind unul negativ — nu sînt fibule — este exprimată și în faptul că se omite prezentarea unui gen de piese relativ frecvente în Britannia și anume tecele de *pujo* emailate³, datate în sec. I sau că fig. 9/C3 care este o aplică — pandantiv de harnașament cu o lunula rămîne nediscuțată în text în condițiile în care B. nu utilizează nici legende ale figurilor.

Piesele emailate post-romane în număr de aproximativ 100 sînt tratate succint, iar discutarea tipurilor evitată ca și în cazul celor din epoca fierului. De asemenea, tot ca în cazul pieselor pre-romane, lipsește orice ilustrație. Concluzia logică cu care B. încheie acest capitol este aceea că în perioada pînă spre anul 700 se plasează stadiul final al unei industrii care a înflorit în epoca romană și deci că nu poate fi vorba de o renaștere a tehnicii emailării de tradiție celtică așa cum s-a susținut fără argumentare de către unii cercetători.

În partea a doua a cărții intitulată „Tehniciile” se tratează toate elementele implicate în execuția unui obiect emailat: substanța

³ I. R. Scott, *First century military daggers...*, în *The Production and Distribution of Roman Military Equipment*, 11, BAR, S 275, Oxford, 1985, p. 160—213.

vitroasă, baza metalică, procesul emailării : pentru ca în final să se dezbată problema centrelor de producție. Întrucât multe dintre rezultatele sintetizate sau chiar obținute de autor au o importanță deosebită pentru înțelegerea emailurilor antice, vom căuta să le amintim pe cele mai semnificative dintre ele.

Substanța vitroasă, adică emailul propriu-zis, este analizată pentru fiecare dintre cele trei epoci studiate urmărindu-se ce culori au fost utilizate, în ce combinații și pe ce tipuri de obiecte. Astfel, dacă pentru epoca fierului culoarea frecventă e roșul opac, pentru epoca romană în mod surprinzător culoarea cea mai des întâlnită este albastrul, roșul venind doar pe locul secund. Și tot pentru epoca romană este caracteristică asocierea pe același obiect a emailurilor de mai multe culori, combinația : albastru-roșu fiind cea mai des utilizată.

Analizele chimice ale substanței vitroase, unele executate chiar de autor, sînt prezentate pe larg și ele oferă o serie de rezultate dintre cele mai interesante. Astfel, prezența plumbului în email îl deosebește chimic de sticlă romană care nu are acest element în compoziție. Apoi faptul că albastrul intens al emailului este obținut prin utilizarea cobaltului care din nou lipsește din sticlă romană, și că acest pigment deosebit de stabil chimic explică cel puțin parțial numărul mare al emailurilor de această culoare ajunse pînă la noi.

În ceea ce privește baza metalică, B. menționează că, deși emailul a fost aplicat și pe aur, argint și fier, în număr covârșitor el apare pe piese din cupru sau aliaje de cupru. În continuare autorul diferențiază pe baza analizelor chimice, unele proprii, variațiile de aliaje de cupru utilizate ca bază a emailului : tombac și alamă care au adăugat de zinc și bronzul propriu-zis avînd în compoziție cîșitor mai mult ca tombacul și plumb care îi facilitează turnarea.

În analiza procesului emailării se începe prin a se prezenta tehnica de lucru și uneltele, de altfel foarte simple și care au fost experimentate de însuși autorul. Pornind de la această bază se abordează problema esențială a terminologiei. În timp ce pentru epoca fierului sînt acceptați termenii deveniți tradiționali de *inlay* și *inlay* după cum emailul este aplicat deasupra sau sub nivelul metalului de bază, pentru epoca romană tot emailul fiind lucrat în tehnica *champlevé*, ni se argumentează că este necesară o terminologie mai fină. În consecință, B. propune termenul de *simple* atunci cînd în fiecare celulă este utilizată doar o culoare, cel de *complex* cînd mai multe culori sînt aplicate în aceeași celulă, iar cînd fișii subțiri de sticlă *mille-*

fiori sînt făcute să adere pe metalul de bază cel de *millefiori*.

Oprindu-se asupra centrelor de producție, B. arată pe bună dreptate că acestea nu pot fi localizate numai pe baza descoperirii într-un anumit loc a numeroase obiecte finite și consideră ca un argument decisiv prezența elementelor ce tîin de procesul de fabricație : semifabricate, deșeuri, rebuturi, materie primă, cuptoare, creuzete, unelte. Aplicînd aceste criterii pe care le exemplifică la faimoasele descoperiri de la Bibracte pentru Latene și Villa d'Anthée pentru epoca romană autorul împarte centrele britanice de producție a emailului roman în probabile, posibile și îndoielnice. Dar deși criteriile utilizate sînt raționale, motivul plasării celor 27 situri discutate într-o categorie sau alta și în special diferențierea între centre probabile și posibile nu reiese cu claritate din text.

În amplul capitol de concluzii generale care încheie textul propriu-zis al cărții, B. repetă mai întîi rezultatele cele mai importante la care a ajuns în cursul cercetării sale pentru ca după aceea să abordeze înseși problemele fundamentale ridicate de producția emailului în epoca romană.

Prima dintre acestea este ce fel de email se producea în Britannia romană. Dacă este sigur că meșterii britanici confecționau emailuri simple, cele mai reușite exemplare de emailuri complexe au fost descoperite pe continent. Și mai complicată este situația cu emailurile *millefiori* din care nu s-au descoperit în Britannia decît vreo 100 piese, cele mai multe fiind accesorii de echipament militar și avînd, așa cum recunoaște și B., o evidentă origine continentală. Cu toate acestea el presupunea că obiectele lucrate în *millefiori* descoperite în Britannia ar fi o dovadă pentru utilizarea locală, chiar dacă sporadică, a acestei tehnici, în ciuda faptului că sînt atît de puține procentual și au o origine nesigură. Nu vedem însă nici un argument în sprijinul concluziei lui B. și credem că opinia exprimată de F. Henry după care emailul *millefiori* nu era lucrat în Britannia rămîne în continuare valabilă.

O altă problemă este cea a datării producției de email dar din lipsă de suficiente exemplare precis încadrate cronologic B. nu poate aduce multe contribuții personale. Totuși, deși acceptă teza tradițională după care sec. II a reprezentat epoca de maximă utilizare a obiectelor emailate, el ne argumentează în mod convingător că acest gen de piese a continuat să fie fabricat chiar dacă pe scară mai redusă și în sec. III și apoi în sec. IV.

În ceea ce privește originea tehnicilor emailării — *simple*, *complexă*, *millefiori* — cu toate că recunoaște a fi fost continentală,

ultimele două venind în Britannia de abia cu romanii, B. subliniază totuși amploarea producției autohtone. Datorită însă insuficienței dalcelor, încercarea de definire a zonelor în care se prelucra emailul nu reușește să fie pe deplin concludentă cu atât mai mult cu cât însuși autorul înclină să considere că producția în Britannia era organizată la scară redusă.

În sfârșit, în mod bizar, B. accentuează asupra continuității producției de email locale după cucerirea romană care n-ar fi influențat decisiv meșterii britanici, deși diferențele fundamentale ale emailului produs în epoca romană față de cel din epoca fierului pledează exact pentru o situație contrară.

Lucrarea este însoțită de anexe prezentînd o serie de probleme tehnice, de o bibliografie impresionantă și de ilustrații. Din păcate, pe lângă faptul că ilustrația este doar alb-negru, ceea ce este evident nesatisfăcător pentru un material care se remarcă tocmai prin culoare, ea este și excesiv de selectivă, prezentînd doar tipurile de piese cele mai frecvente, mai consistente fiind numai ilustrația procedurilor tehnice. Tot aici este locul să menționăm că textul este deseori repetitiv,

iar lipsa unui *corpus*, aproape neașteptată pentru o lucrare de pretenții ale celei recenzate se resimte pe tot parcursul cărții. Dar este evident că aceste lipsuri nu se datoresc numai autorului, ci și dificultăților materiale cerute de publicarea unui *corpus* care nu putea fi decît foarte voluminos și mai ales de a unor ilustrații color care depășesc posibilitățile tehnice ale editurii BAR.

Din toate cele arătate pînă acum credem că a reieșit cu claritate complexitatea problemelor cu care a fost confruntat B. și modul mai mult decît satisfăcător de rezolvare a lor. Desigur că monografia lui B. depășește cu mult prin interes sfera unei sinteze regionale și constituie în același timp un model pentru arheologii lucind în alte provincii ale Imperiului roman. Iar partea referitoare la tehnica emailării, constituind după părerea noastră punctul forte al lucrării, reprezintă o tratare exhaustivă la nivelul actual al acestui domeniu dificil. Deci consultarea cărții este indispensabilă pentru toți cei care studiază sau numai publică piese purtînd acest gen de decor.

Liuiu Pelcutescu

FRIEDHELM WINKELMANN, GUDRUN GOMOLKA-FUCHS, *Frühbyzantinische Kultur*, Leipzig, 1987, 219 p. cu 166 ilustrații și 4 hărți.

Sfera de probleme ale trecerii de la antichitate la evul mediu atrage tot mai mult, în ultimul timp, atenția cercetării, interesată în reconstituirea aspectelor particulare sau zonale, dar preocupată și de restituirea de sinteză, în încercarea de a surprinde elementele de continuitate și de a preciza rădăcinile îndepărtate ale Europei medievale. Acestui cerc de preocupări i se înscrie și volumul de excepție al celor doi autori germani care și-au ales ca subiect epoca romano-bizantină și bizantină timpurie (secolele IV—VIII) în Imperiul răsăritean, perioadă considerată drept verigă cronologică între lumea antică și a evului de mijloc, precum și punte teritorială între răsărit și apus.

Conceptul de *cultură* este înțeles în sensul cel mai larg posibil, de *civilizație* înglobînd în relațiile și intercondiționările lor atât cultura materială cît și aceea spirituală, cu o preferință manifestă acordată aspectelor acestei din urmă „culturi”. Volumul este în multe privințe o încercare de a găsi noi căi în tratarea subiectului refuzînd alinierea la modelele „clasice” existente în impresionanta bibliografie a subiectului și străduindu-se permanent pentru descifrarea și recon-

stituirea mecanismelor intime ale vieții sociale, economice sau artistice, ale ideologiilor proprii diferitelor categorii și pătri sociale. Principala categorie a informațiilor prelucrate în acest scop provine din scrierile bisericii, considerate ca izvoare ce reflectă în modul cel mai complex mentalitățile și atitudinile din epocă, iar textelor selectate și interpretate cu multă competență le sînt adăugate mărturiile materiale contemporane, provenind din săpături arheologice, în special din cele organizate în ultimele două decenii prin colaborarea dintre Academii de Științe din R. D. Germană și R. P. Bulgaria. Se adaugă și numeroase materiale arheologice și piese de artă din colecțiile unor muzee, avînd în acest sens preilejul de a înregistra folosirea unor descoperiri din secolele VI—VII e.n. de la Apahida și Noșlac din Transilvania, descoperiri care pe această cale sînt introduse într-un circuit științific mai larg, beneficiînd și de interpretările datorate autorilor respectivelor cercetări. În afara materialului iconografic consacrat prin îndelungată circulație — ansambluri și monumente, mozaicuri, picturi, piese de sculptură sau artă decorativă, manuscrise inițiate etc. — reproduse la un nivel calitativ cu totul excepțional, se vedește preocu-